

Dr hab. Hubert Łaszkiewicz, prof. KUL

KUL/UW

Recenzja w przewodzie habilitacyjnym dr Alicji Zofii Nowak, Katedra Ukrainoznawstwa, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego

Pani Doktor Alicja Zofia Nowak jest z wykształcenia filologiem ukraińskim; studia magisterskie ukończyła w 1997 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim, z którym następnie związała się zawodowo: najpierw z Instytutem Filologii Wschodniosłowiańskiej (1997-2003), a następnie z Katedrą Ukrainoznawstwa na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych (od 2003 do dziś). W 2005 roku otrzymała stopień doktora nauk humanistycznych w dyscyplinie literaturoznawstwo na podstawie rozprawy *Człowiek wobec wieczności w ukraińskim piśmiennictwie żałobnym XVI i XVII wieku*. Rozprawa ta została wydana drukiem w 2008 roku: *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne w XVII wieku*, Kraków, Collegium Columbinum.

We wniosku o otwarcie przewodu habilitacyjnego w dyscyplinie literaturoznawstwo zostały wskazane przez Habilitantkę następujące osiągnięcia w rozumieniu Ustawy:

- monografia: *Priesthood in the Teaching for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, Kraków 2017;
- dziewięć odrębnych tekstów wydanych w latach 2014-2017 w czasopiśmie i wydawnictwach zbiorowych, w języku polskim i ukraińskim.

Na dorobek Habilitantki przedłożony do oceny składa się także działalność dydaktyczna i organizacyjna, w tym pozyskiwanie środków na finansowanie nauki, udział w życiu naukowym, w tym wystąpienia na spotkaniach naukowych (konferencjach, seminariach) oraz w programach badawczych.

Ocena głównego osiągnięcia naukowego podanego we wniosku.

W związku z tym, że wniosek o nadanie stopnia doktora habilitowanego nauk humanistycznych dotyczy literaturoznawstwa, poniższe uwagi będą dotyczyły tylko zakresu kompetencji recenzenta, które dotyczą dyscypliny historia.

Habilitationka w Autoreferacie określiła główny kierunek swoich zainteresowań naukowych, jako badania nad „zagadnieniami związanymi z religijnymi i kulturalnymi przemianami w Kościele prawosławnym i unickim, które dotyczą odnowy Cerkwi wschodniej”. Publikacje wskazane jako główne osiągnięcie badawcze potwierdzają to, co Autorka wyraziła w swojej samoocenie. Jej publikacje dotyczą różnych aspektów kultury religijnej Rusi prawosławnej i katolickiej (unickiej), przede wszystkim związanej z duchowieństwem i jego kulturą i wykształceniem. Wątpliwości budzi jednak stwierdzenie, które pojawia się w następnym akapicie Autoreferatu, gdzie Habilitationka twierdzi, że zjawiska te „nie stały się przedmiotem specjalnych badań naukowych ani w Polsce, ani poza jej granicami”. Jest to stwierdzenie zbyt daleko idące. Wskazanie na pracę Borysa Gudziaka (wydanie amerykańskie z 1992 r.) jako na jedyną pracę poświęconą przemianom Cerkwi wschodniej w Rzeczypospolitej (metropolii kijowskiej) jest zbyt daleko idącym sądem. Wielki spór, jaki wywołało ogłoszenie w Brześciu w 1596 roku unii z Rzymem podzielił władze i wiernych metropolii kijowskiej na wiele wieków. Przebieg tego sporu i jego konsekwencje były i są nadal przedmiotem badań wielu pokoleń historyków. Świadczą o tym prace, by wymienić najnowsze, Andrzeja Gila, Ihora Skoczylasa, Michaiła Dmitriewa, Jarosława Isajewycza, Mariana Radwana, Ireny Wodzianowskiej, Andrzeja Borkowskiego, Barbary Skinner, Doroty Weredy, Beaty Lorens, Sofii Senyk, Witolda Kołbuka, Marka Melnyka, Wacława Hryniewicza i innych. We wstępie do monografii (*Priesthood in the Teachings for the Clergy...*) wskazanej jako jedna z publikacji składającej się na główne osiągnięcie naukowe Habilitationki część z tych osób została wymieniona (s. 9). Zachodzi więc pewna niezgodność pomiędzy wnioskiem a opublikowaną monografią.

Trafniejsze byłoby wskazanie przez Habilitationkę w czym jej podejście różni się od dotychczasowych osiągnięć historiografii: bardzo różnorodnych i często polemicznych w stosunku do siebie. Na podstawie przedstawionych publikacji Pani Doktor można sądzić, że Jej podejście różni się od dotychczasowych tym, że traktuje obydwie grupy wyznaniowe Rusi jako części jednej tradycji Cerkwi/Kościoła wschodniego.

Monografia, podzielona na trzy rozdziały, została poświęcona procesowi wyboru, formacji i kształcenia duchowieństwa, przy czym nie zawsze Autorka dokonuje podziału analizowanego materiału, wskazując na jego wyznaniowe pochodzenie. Mamy więc do czynienia z analizą zarówno tekstów używanych przez prawosławnych, jak też przez unitów. Wszystkie składają się na elementy reformy metropolii kijowskiej ujętej jednak jako przestrzeń kulturowa i religijna chrześcijaństwa wschodniego, a nie eklezjalnie: jako teren i ludzi (wiernych i

duchowieństwo) podzielonych na dwa wyznania – kulturowo bardzo bliskie, ale eklezjalnie bardzo odległe. W związku z takim podejściem Autorki napięcia eklezjalne pomiędzy prawosławiem i unią nie stanowią istotnego elementu organizującego przebieg analiz w monografii. Można się z tym podejściem zgodzić, jakkolwiek warto byłoby je wyraźniej i lepiej wypowiedzieć, raczej nie *en passant*, jako zastosowaną praktykę badawczą, ale jako wyraźne stanowisko Autorki, polemiczne jednak wobec ukształtowanej tradycji badawczej. Tak zrobiłby historyk – w tym wypadku jednak druki religijne, które analizowała Habilitantka zostały wpisane w szerszy kontekst tekstów kultury religijnej Cerkwi wschodniosłowiańskiej/Metropolii kijowskiej i tak też są analizowane: jako przejaw reformy tej raczej przestrzeni kultury niż „instytucji”, „organizacji” religijnej z hierarchią, władzami i procedurami. Ma to oczywiście dalsze konsekwencje dla sposobu prowadzenia analizy i, teraz już można o tym wspomnieć, dla wniosków końcowych.

W rozdziale pierwszym monografii (*On the Sources of Teachings for Priests*) Autorka przytacza obszerny materiał drukowanych ksiąg religijnych, w których zawarte są wskazania dotyczące kształcenia duchowieństwa. Ograniczenie się tylko do materiału drukowanego, a przecież badany czas to jeszcze epoka powszechności rękopisów, jest uzasadnione obszernością materiału. Druki, które są przedmiotem omówienia i analiz Autorki zostały omówione w porządku chronologicznym, który jednak nie wskazuje na dynamikę działań reformatorskich władz cerkiewnych. W porządku historii kultury, ujętej jako studium tekstu kultury na który składają się analizowane druki, to ma uzasadnienie. Jeżeli chodzi jednak o studium historyczne instytucji, jaką były Metropolia kijowska prawosławna i unicka zabieg ten ma swoje słabsze strony. Do nich należy zaliczyć brak informacji o obiegu tekstów i o instytucjonalnych kanałach informacyjnych, poprzez które teksty te docierały do tych, którzy byli kandydatami do kapłaństwa i tych, którzy mieli ich kształcić i pouczać. Książka drukowana w ciągu omawianego okresu, około dwustu lat, nie była aż tak powszechnie dostępna. Nie zawsze więc można więc mówić o tym, że jej zawartość w tym kształcie jaki jest dostępny współczesnemu badaczowi uczestniczyła w procesie kształtowania jej adresatów. Brakuje w tym rozdziale refleksji nas tym, jaki był kształt instytucjonalny ich formacji, w jaki sposób mieli dostęp do ksiąg religijnych i w jaki sposób można zweryfikować wiedzę zakładaną z wiedzą przyswojoną. Tak więc kontekst eklezjalny, organizacyjny, cały kontekst historyczny są słabszą stroną tego rozdziału.

W rozdziale drugim Habilitantka zajęła się cechami, którymi powinni się wykazywać kandydaci do stanu duchownego: biskupi i księża diecezjalni. Chodzi zarówno o cnoty

moralne, jak i predyspozycje intelektualne i osobowościowe. Materiał, który został przedstawiony niejako panoramicznie w rozdziale pierwszym, w tym jest analizowany od strony treściowej. Autorka w rozdziale wyróżnia kilkanaście zagadnień, które występują w różnorodnej gatunkowo i formalnie drukowanej literaturze religijnej (od dedykacji zawartych w różnorodnych dziełach, przez księgi liturgiczne, kanoniczne, pouczenia/teksty parenetyczne wzięte z dzieł Ojców Kościoła Wschodniego/Powszechnego). Jest to bardzo solidny przegląd zagadnień występujących w analizowanych drukach, który na pewno będzie bardzo inspirujący dla następnych badaczy. Zaproponowana przez Autorkę lista zagadnień, które ilustruje cytatami z analizowanych druków jest trafna i kompletna. Za pewien brak uznać należy pominięcie osób duchownych, które wybrały drogę życia wspólnotowego – mnichów. Spośród nich wywodzili się przecież biskupi, którzy, zgodnie z nauczaniem św. Pawła, „byli mężami tylko jednej Żony” – Cerkwi/Kościoła. A więc, w przeciwieństwie do duchownych diecezjalnych („białego duchowieństwa”) pozostawali w stanie beżennym. Brak zastosowania bardziej historycznego ujęcia badanego zagadnienia, w którym uchwycona zostałaby dynamika trwania i zmiany, wynikającej z prowadzonej przez władze Cerkwi/Kościółów (obydwu wyznań wschodnich: prawosławnego i zjednoczonego z Rzymem) polityki duszpasterskiej, kościelnej/cerkiewnej, sprawia, że zarysowany obraz jest statyczny, co stoi w sprzeczności z dynamiką, może wolną, ale widoczną w dziejach podzielonych wyznaniowo wspólnot Metropolii kijowskiej. Spojrzenie tylko na druki religijne i brak odniesień do innej dokumentacji wytworzonej przez władze i wiernych obydwu wspólnot wyznaniowych Metropolii kijowskiej sprawia, że Autorka traci z pola widzenia efekty osiągnięte w ramach prowadzonej działalności formacyjnej duchownych. Chodzi nie tyle o weryfikację, co o wskazanie, że istnieje napięcie pomiędzy projektem, planem, ideałem, a jego odczytaniem, rozumieniem zależnym jednak od tego, kto, kiedy i jak dokonuje osądu. Lektura tekstu religijnego, w tym liturgicznego, prawnego, listu dedykacyjnego jest niezwykle trudna – nie zawsze badacz może uchwycić wszystkie złożoności, ale w swoich procedurach i propozycjach odczytań powinien zwracać na nie uwagę. W myśleniu krytycznym wątplenie jest podstawowym i obowiązkiem i prawem historyka. Tymczasem praca z tekstami, sposób czytania zaproponowany przez Autorkę to przede wszystkim odtworzenie obrazu w tekście – z wykorzystaniem streszczenia, przytoczenia (ilustracji). Mamy więc do czynienia przede wszystkim z odczytaniem Habilitantki, bez próby problematyzowania odczytań, zmieniających się i zależnych od Czytelników, osób, których historię Autorka pisze. Teksty źródeł są traktowane jak tekst literacki/tekst kultury i w ten sposób analizowane.

Jedna uwaga natury filologicznej. Praca dotyczy Metropolii kijowskiej, Cerkwi wschodniej – a więc powstaje problem transkrypcji i transliteracji: Autorka z tego sobie zdawała sprawę i sprawnie ten problem rozstrzygnęła cytując druki w tym kształcie liternictwa/czcionek, w jakim zostały sporządzone. Jeżeli chodzi o nazwiska i imiona osób, bohaterów swojej opowieści, a więc duchownych, stosuje konsekwentnie ich ukraińską wersję, nawet jeżeli wersja białoruska, rosyjska, czy polska byłyby właściwe. Zakładając, że są dobre powody, dla których nazwy własne są zawsze wyrażone we współczesnej wersji ukraińskiej i w takim kształcie transkrybowane w języku angielskim, byłoby dobrze wyjaśnić to we wstępie do monografii.

Trzeci rozdział został poświęcony wskazaniom zawartym w drukach religijnych, w jaki sposób kapłan ma się przygotować do liturgii. Metoda pracy ze źródłami zastosowana w tym rozdziale jest taka sama, jak w rozdziale drugim. Autorka ilustruje poszczególne zagadnienia związane ze sprawowaniem liturgii za pomocą cytatów ze zgromadzonych przez siebie druków pobożnych. Rozróżnienie pomiędzy „historycznością” a „powszechnością” badanych poglądów i nauk jest wtedy trudne do uchwycenia. Niemniej jest to bardzo przydatne zestawienie materiału, które zainspiruje następne pokolenia badaczy i samą Autorkę też do bardziej pogłębionych badań.

Podsumowanie. W nim znajdujemy konsekwencje wybranej przez Autorkę metody badawczej i jej konsekwencje. Trudno się zgodzić z następującym twierdzeniem, które jest tak ogólne, że właściwie niewiele znaczy:

„Given the increasing laicization of life and decline of the general authority of the ‘white’ priests, the reformers lauded the advantages of monasticism, always seen as an embodiment of the Evangelical ideals and the way of life preached by Christ” (Priesthood, s. 360).

Problematyczny jest status poznawczy sformułowania o postępującej „laicyzacji” – udokumentowanie tego dla okresu prawie trzech wieków działania Metropolii kijowskiej przed i po podziale wymagałoby sięgnięcia do literatury na temat procesów społecznych i religijnych w dawnej Rzeczypospolitej, a takich odniesień w monografii nie ma. Spraw problematycznych jest w tym, krótkim zdaniu więcej: sądem właściwym dla całego chrześcijaństwa od samych narodzin życia monastycznego, jest to, że stanowi ono ‘lepszą’ gwarancję zbawienia niż życie świeckie, czy tylko kapłaństwo. Ale ten sąd bardzo ogólny i, trzeba to przyznać, wynikający z potocznego i zdroworozsądkowego sposobu czytania literatury religijnej, należałoby jednak przedstawić w sposób adekwatny do czasu i miejsca.

Obok monografii we wniosku wykazano inne publikacje, które poruszają te same zagadnienia, które zostały omówione w monografii. Można powiedzieć, że monografia jest swoistą syntezą publikowanych wcześniej studiów analitycznych.

Ocena monografii autorstwa Pani Doktor z punktu widzenia historii społeczno-religijnej, czy historii Kościoła rozumianej zarówno wąsko (instytucjonalnie), jak też szerzej (jako wspólnoty wiernych i kapłanów) jest pozytywna, ale pewne zagadnienia budzą wątpliwości, a dokładniej mogą inspirować do dyskusji i polemiki. Dotyczy to zagadnień związanych z materiałem źródłowym, w którym nie pojawiła się korespondencja biskupów, materiały synodów diecezjalnych, gdzie kwestie formacji kapłańskiej, planów reform były dyskutowane. Pewien niedosyt pozostawia odniesienie do istniejącej historiografii i jej ustaleń. Proponowane metody interpretacyjne, czasami są za mało powiązane z kontekstem, w którym należy czytać analizowane druki i zawarte w nich poglądy.

Ocena dorobku dydaktycznego.

Jest on różnorodny, ale jednocześnie mieszczący się w ramach kompetencji Habilitantki. Są to kursy dotyczące przede wszystkim staro- i średnioukraińskiej kultury literackiej. Należy niewątpliwie podkreślić jej, Habilitantki, kreatywność i wartość tych działań, które zmierzały do przygotowania studiów dwujęzycznych: polsko-ukraińskich.

Ocena pozostałych elementów dorobku naukowego zgromadzonego po osiągnięciu stopnia doktora.

Habilitantka publikuje dużo, także w czasopiśmie. Uczestniczy aktywnie w życiu naukowym poprzez udział w konferencjach, seminariach i programach badawczych. Zdobywa granty, współpracuje naukowo z ośrodkami w Polsce i poza jej granicami, bierze udział w zespołach nadawczych, czego rezultatem są ciekawe publikacje analityczne dotyczące kultury religijnej dawnej Rzeczypospolitej. Wszystkie te aktywności naukowe są wskazane w Ustawie, jako właściwe dla osób ubiegających się o uzyskanie stopnia doktora habilitowanego nauk humanistycznych w dyscyplinie literaturoznawstwo.

Ocena końcowa.

Publikacje naukowe wskazane przez Habilitantkę, jako główne osiągnięcie, a szczególnie wydana w języku angielskim monografia, ma swoje słabe strony, jednakże ma też strony mocne. Na pewno do nich należy zebranie dużego materiału źródłowego, jego klasyfikacja,

udostępnienie w formie opracowań analitycznych oraz w próbie syntezy, jaką stanowi monografia opublikowana w języku angielskim. Zebranie materiału źródłowego będzie bardzo wydatną pomocą dla innych badaczy, którzy pójdą drogą wytyczoną przez Autorkę, ale zapewne wiele jej wniosków zmienia i uzupełnia. Pozostały dorobek w postaci publikacji, uczestnictwa w życiu naukowym, aktywność w zespołach badawczych oraz dydaktyka i działalność organizacyjna zasługują na wysoką ocenę. W sumie, na tym etapie rozwoju naukowego Autorka wykazała się umiejętnościami i dorobkiem, który pozwala na wystąpienie do Rady Wydziału z wnioskiem o nadanie jej stopnia doktora habilitowanego nauk humanistycznych w dyscyplinie literaturoznawstwo. Jeżeli w tradycji Rady Wydziału, którą wybrała Pani Doktor, jest dodawanie do określenia dyscypliny dodatkowych określeń, które występowały w dawnych procedurach habilitacyjnych, zgłaszam wniosek, aby tym dodatkowym określeniem było „literaturoznawstwo wschodniosłowiańskie w epoce nowożytnej”.

Warszawa, dn. 29 września 2018 r.

